

© Högskoleverket

LÄS 2006-10-21

VAD ÄR MUNTLLIG DIKT?

Vad är muntlig dikt? Längre var det omöjligt att veta, eftersom man ju ändå bara kunde studera den i skriven form. Först på 1900-talet gav grammofon och bandspelare oss möjlighet att registrera och bevara sådan dikt i originalskick. Därmed fick man upp öronen för vad muntlig dikt är och hur den skiljer sig från det vi alltsedan skrivkonstens införande uppfattat som litteratur.

Ändå började det med en gammal fråga. De väldiga forn-grekiska hjältedikterna *Iliaden* och *Odysseen* ansågs dikta av den blinde skalden Homeros i urtiden. År 1795 påpekade en tysk forskare att grekerna knappast kände skrivkonsten vid den tid då Homeros antogs ha levat samt att det är omöjligt att bevara så långa dikter oförvanskade i minnet. En väldig debatt utbröt. Den ena sidan kallades analytiker. De ansåg att dikterna bestod av små, äldre sånger som sammanfogats. Man pekade på motsägelserna. En person som blir ihjälslagen i Iliadens femte sång är vid liv i sång tretton. Textens upprepningar ansågs bero på slarvigt redaktionsarbete. Motståndarlaget, unitarierna, hävdade att en enda person ändå diktat texterna. Man ansåg sig finna en genial konstnärlig struktur i diktverken. Man pekade på språkets enhetlighet och typiska fraser som återkommer. På vas målningar långt äldre än den av analytikerna föreslagna tidpunkten förekommer scener och citat ur dikterna.

Lösningen kom år 1928. Då publicerade den unge amerikanske forskaren Milman Parry sin avhandling om ”stående epitet” hos Homeros: fraser som ”den mångförslagne Odysseus” och ”snabbfotade hjälten Akilles”. Parry lyckades visa hur diktaren i vissa verstekniska lägen alltid väljer samma epitet för samma hjälte. Ett förstnat fartyg omtalas ändå som ”vårt ilande skepp”. Odysseus är ”den prövade konung Odysseus” innan han ännu prövats. Prinsessan Nausikaas lakan är ”skinande” vita redan på väg till tvätten!

Parry visade också att en mycket stor del av texten består av såna formler och av återanvända rader eller grupper av rader samt att detta är typiskt för muntlig folkpoesi. Han reste till dåvarande Jugoslavien och gjorde inspelningar av muntlig hjältedikt bland icke läskunniga sångare. Men vid ett besök i hemlandet 1935 sköts tyvärr Parry till döds bara 33 år gammal. Lyckligtvis kunde hans assistent Albert B Lord fortsätta arbetet med materialet samt inleda studiet av andra folks dikt ur den nya synvinkeln. All muntlig dikt, visar det sig, innehåller stående epitet, unika för olika hjältar, gemensamma för flera sångare. Akilles är snabbfotad och Odysseus mångförslagen, vad de än för tillfället må ha för sig. Skepp ilar och prinsessors tvättkläder skiner, det är deras natur. När den passar in i rytmen nämns egenskapen. I andra grammatiska eller verstekniska situationer är Akilles däremot ”den ädle”, Odysseus ”den prövade”, skeppet ”mörkblåstammigt” och tvättkläderna ”praktiga”. Formlerna gör det möjligt för sångaren att improvisera, medan han funderar på berättelsens fortsättning. Vidare finns ett förråd av hela verser som ”men när i gryningen sken den rosenfingrade Eos” och färdiga praktstycken att

lägga in där det passar. Likaså typiska situationer och traditionella hjältar. Man behöver alltså inte ”minnas” något, det handlar snarare om en teknik, nästan som ett datorprogram.

Lord och hans efterföljare kunde genom möten med ”levande Homeros” visa hur samma historia kan se olika ut i olika sångares version eller till och med i samma sångares framförande för olika publik. En del sångare var rätt omedvetna om att de improviserade och ändrade de gamla sångerna, medan en durkdriven sångare, blind som legendens Homeros, avslöjade att han när han sjöng för muslimer brukade låta turkarna vinna de historiska slagen, men när publiken var kristen brukade serberna få ta hem spelet! Idag har tyvärr kriget på 90-talet i Bosnien splittrat denna märkliga folkkultur och själva det gemensamma språket och skapat konstgjorda ”nationer” efter religiösa linjer.

Parrys och Lords fynd löste ”den homeriska frågan”. Båda sidor hade rätt. Eller ingen. Analytikernas iakttagelse om det omöjliga i att exakt minnas texten stämmer. Det är inte så muntlig dikt fungerar. Unitariernas bild av konstnärlig enhet stämmer. Det är en enda inspirerad sångare vars improvisation blandats med det nymodiga skriftmediet. Motsägelserna förklaras. Mot slutet av dikten har sångare, publik och nedtecknare glömt att kung Menelaos redan några kvällar tidigare slagit ihjäl den person som av hävd uppträder vid liv i en scen som råkat hamna här. Analytikernas misstanke att den version vi har kan vara mycket sen bekräftas, medan unitariernas hänvisning till vasbilder och citat får sin förklaring i att repertoaren av scener, formler, fraser och hjältar är uråldrig.

Även om de flesta upptecknade hjältesånger och folkvisor är betydligt kortare än de homeriska dikterna, kan inspirerade sångare, särskilt när de ombetts att göra sitt bästa inför nedtecknande gäster, åstadkomma väl så långa hjältedikter som Iliaden. En kirgisisk sångare dikterade en hjältedikt på över 40 000 rader, att jämföra med Iliadens 15 693. Sönt tar förstås tid att framföra. Redan Iliaden fyller i normal sångartakt uppåt ett dygn. Men kvällstid är ingen bristvara i förindustriella samhällen.

De serbiska sångarna var analfabeter. Där på sina håll – som till exempel med svenska folkvisesångerskor – sångaren ändå varit läs- eller till och med skrivkunnig har den bevarade texten tillkommit genom uppteckning via annan person. Improvisationstekniken låter sig inte utövas på papper utan kräver total, inspirerad koncentration.

Muntlig litteratur existerar således aldrig i form av en fixerad text. Mängder av möda har genom seklerna förspillts på att söka vaska fram ”urversioner” av sånger och legender, fastän såna inte existerar. Den muntliga litteraturen är stundens barn, unik. Dess ”diktare” är ”traditionsbärarna”, nästan alltid analfabeter, ofta tillhörande ringaktade folkgrupper och samhällsklasser, om än högt aktade i sin egen krets. De är med upptecknarens mått obildade, samtidigt som det krävs en livslång lärotid för att förvärva repertoaren och en sällsynt begåvning för att driva formeltekniken

till mästerskap.

Det har varit svårt för de klassiskt bildade att acceptera "Homeros" som en analfabet på samma nivå som naturfolkens sångare eller folkvisans kvinnliga traditionsbärare. Men i själva verket är den bundna improvisationen ett fantastiskt fenomen, ett av litteraturens stora underverk. Samtidigt finns där en tilltalande allmänmänsklig gemenskap.

Naturfolkens sånger ingår på lika villkor med "Homeros" och de moderna storstädernas rappartister i denna dikts urform.

Göran Hägg

Uppgifter till texten VAD ÄR MUNTLLIG DIKT?

1. Vilken frågeställning är den centrala i den "homeriska frågan", så som denna framställs i texten? A Var Homeros analfabet, eller kunde han på något sätt nedteckna verken? B Var Homeros ensam upphovsman till verken, eller fanns det flera upphovsmän? C Var diktverken redan från början strukturerade, eller tillkom detta senare? D Var diktverken produkten av verkliga händelser, eller var de påhittade historier?	3. Vad var enligt texten ett huvudargument som unitarierna förde fram i debatten beträffande tillkomsten av <i>Iliaden</i> och <i>Odysséen</i>? A Att skrivkonsten nått Grekland vid den tid då verken skapades. B Att verken uppvisade drag av såväl efterbildning som improvisation. C Att vissa episoder i verken inspirerats av motiv i äldre bildkonst. D Att verken hade en konsekvent och stilren komposition.
2. Vad kan, enligt texten, anses karaktärisera framförandet av muntlig dikt inför olika publikgrupper? A Överdrivna formuleringar och lång framförandetid. B Trogna återgivning av originalversionerna. C Återkommande summeringar av tidigare episoder. D Ögonblickets inspiration och lyhördhet för stämningar.	4. Om man utgår från det svar som "den homeriska frågan" enligt texten fick, hur kan man då bäst beskriva de nedtecknade berättelserna <i>Iliaden</i> och <i>Odysséen</i>? A Som väl etablerade historier nedtecknade i en enskild sångares personliga version. B Som traditionellt muntligt stoff som omdiktats i en nyskapande musikalisk form. C Som starkt formbundna verk nedskrivna av en enskild och identifierad författare. D Som en skriftlig sammanställning av en rad sångares improvisationer på skiftande teman.

FORTSÄTT PÅ NÄSTA SIDA

OMSORG OCH RELATIONER

Recension av Bengt Ingvads doktorsavhandling *Omsorg och relationer. Om det känslomässiga samspelet i hemtjänsten* (Socialhögskolan, Lund 2003).

Asymmetri är ett centralt begrepp i teorier om äldreomsorg och dess förutsättningar. En av dem som diskuterat asymmetrin är Kari Wærness (1980) som lagt tonvikten på den ojämlika maktstruktur som den som ger respektive den som tar emot omsorg befinner sig i. I en asymmetrisk relation ges hjälp ensidigt. I en symmetrisk relation, däremot, växlar givandet och tagandet. Wærness menar också att det är den som ger omsorg som är överlägsen i status. ”Mottagarens beroende och hjälplöshet gör honom eller henne till den statusunderlägsne.”

Just det senare har ifrågasatts av bland annat Karen Christensen (1991) som menar att mottagaren många gånger kan ha informella nätverk som gör hennes position stark, t.ex. möjlighet att köpa omsorgstjänster, vilket utsätter en offentlig tjänst för konkurrens. Ett vårdbiträde kan i en sådan struktur bli underordnat. Också Szebehely (1995) har ifrågasatt Wærness ur ett klassperspektiv. Avhandlingsförfattaren Bengt Ingvad menar att det saknas en diskussion kring förhållandet mellan omsorgsgivare och omsorgsmottagare där de känslomässiga aspekterna beaktas. Han menar i sin litteraturgenomgång att Wærness definition alltför länge har tagits för given. Ingvad vill inte reducera omsorgsrelationen till en fråga om omsorgens organisation. På ett yttre och på ett inre plan pågår en dynamik som påverkar spelet mellan parterna, menar han.

I den vanligtvis feministiska omsorgslitteraturen har synen på emotioner och emotionens plats i arbetet förändrats, vilket framgår av Ingvads teorigenomgång. På 1980-talet talar man om ett engagemang, ett klimat eller en kärleksrelation. Man kan antingen resonera så att emotionerna är förutsättningen för omsorg, dvs. att emotionerna kommer först, att ge är något naturligt och genuint, eller att emotionerna utvecklas i relationen. Känslorna är socialt konstruerade. Man skulle kunna kalla detta för en personorientering. På 1990-talet närmar man sig mer en orientering mot uppgiften, dvs. att omsorg är ett arbete som består av handlingar, processer. Även här kan man se en uppdelning i synen på emotioner som förutsättningar respektive resultat. Någon djupare koppling till dessa teorier görs inte i Ingvads avhandling.

Hemtjänsten är ett utmärkt område för att åskådliggöra asymmetrin. Arbetet sker på en privat arena, i den ena partens hem. Det är ett reglerat möte byggt på avtal. Förväntningarna är könade och rollerna otydliga; arbetsgivaren/vårdinnan/kunden/skyddsdlingen möter arbetstagaren/gästen/serviceanordnaren/omsorgsgivaren. Arbetet i hemtjänsten bygger, visar Ingvad, på ett ömsesidigt beroende. Vårdbiträdenas beroende av omsorgsmottagarna understryks av att arbetet sker fysiskt nära. Vårdbiträdena har ett engagemang för de äldre och tar del av deras känslor. De uppskattar ett känslomässigt gensvar och om detta försummas på-

verkas de negativt. Den kontroll som sker av arbetet berör den egna personligheten djupt. Det är mekanismer som leder till att det ofta uppskattade kvinnliga vårdbiträdet underordnar sig, genom att t.ex. vara generös, undertrycka egna tankar eller göra lite extra.

Vårdbiträde och mottagare av omsorg har ofta olika förväntningar. De får förhandla för att komma fram till en överenskommelse. Olika tekniker kan användas för att komma i överläge. Ibland blir det öppna konflikter, exempelvis när en person blir aggressiv. Att vara två som hjälper eller att vägra ge hjälp vid upprepade trakasserier är beprövade strategier. Övertalning kan övergå i mild tvång, uppträdandet kan bli undvikande och defensivt, att stå ut, att göra som de säger med stöd i den egna arbetsgruppen. Ingvad hittade också mer subtila sätt att hantera asymmetrin genom att idealisera vårdtagaren eller tillskriva denne negativa egenskaper som buse eller destruktiv. Vårdbiträdet konstruerar en rollfigur för vårdtagaren. Det kan också den gamle göra. Vårdbiträdet kan känslomässigt få ersätta någon tidigare viktig person i livet, exempelvis modern. Ingvads poäng är att känslomässigt beroende är en viktig drivkraft i dessa strategier.

Det är ett imponerande datamaterial som Ingvads avhandling grundar sig på. Han har under en lång tid gjort såväl observationer som intervjuer i tre kommuner av olika storlek. Avhandlingsarbetet är bara en liten del av flera projekt som pågått och som letts av Eric Olsson, men intresset för emotioners betydelse har funnits med genom alla år. 1993 gjordes djupintervjuer med åtta arbetsledare och 82 vårdbiträden i tio arbetsgrupper. Mellan åren 1993 och 1997 genomfördes 40 fallstudier med vårdbiträden och vårdtagare inblandade. 15 av dessa har följts upp med observationer där även familjen och arbetsorganisationen ingår. Fem fall har observerats under en ännu längre tid. Avhandlingens styrka ligger i det noggrant redovisade materialet i all dess komplexitet. Data redovisas så öppet att det är fullt möjligt för läsaren att tankemässigt laborera med andra än de 1950-talsteorier som Ingvad använder, byggda kring Solomon Aschs experimentalpsykologi om grupptryck och Kurt Lewins gruppdynamiska teorier.

Wærness analys ligger som sagt på en strukturell nivå. Den som är i behov av hjälp klarar sig inte utan personlig assistans. Den som ger omsorg är för att kunna fungera i vardagen oberoende av den som hon ska hjälpa. Wærness yttrar sig inte om det känslomässiga spel som komplicerar denna relation. Nu visar Ingvad med sina data att de gamla ofta strävar efter att upphäva beroendet till förmån för jämlikhet, och att vårdbiträdet ofta är och vill vara beroende av de gamlas uppskattning.

Så länge datamaterialet redovisas i sin råa form är det lätt att följa och också lätt att ge en alternativ tolkning. Svårare att följa är den studie av arbetsklimat som redovisas i kapitel 6. En klimatskala har utvecklats och också redovisats på annat sätt än i avhandlingen. Såväl vårdbiträdets som de gamlas syn på klimatet skattas. Emel-

lertid finns det frågetecken såväl kring bedömningsproceduren som kring bedömningskriterierna. Vårdbiträde och omsorgsmottagare bedöms inte på lika villkor. Sammanvägningen av deras svar sker på olika sätt. Resultatet hänger i luften. Själv saknar jag för symmetris skull kategorier som speglar de gamlas hemmiljö som inramning för omsorgen. Likaväl som att vårdbiträdernas arbete kan beskrivas som tungt och stressande kan säkert också de gamla bli stressade av att få sina vardagsrutiner störda av att ha folk hemma i lägenheten. Speciellt om relationen är konfliktfylld. Det hade förtjänat sin egen mätning för att det asymmetriska förhållandet ska kunna förstås.

Handlar då denna avhandling om makt eller handlar den om känslor? Möjligheterna till tolkning är flera.

Ingvad återvänder i slutkapitlet till Lewin och Asch och det är först där som vi får möta dessa teorier i mer

utvecklad form. De används för att bekräfta vad Ingvad sett snarare än för kritisk granskning. Det hade varit på sin plats att sätta in fynden i den diskussion om omsorg som presenterats. Omsorgsrationalitet är ett begrepp som introducerats av Wærness för att förklara de irrationella moment i omsorgen som emotioner utgör. Ingvad har upptäckt samma sak som Wærness, nämligen att personal inte uppträder rationellt! Trots den struktur vårdbiträderna ingår i, låg lön och i övrigt dåliga villkor, gör de mer än förväntat för omsorgsmottagaren. Ingvads utmaning förstärker Wærness tänkande. Vad hon inte diskuterar inom ramen för omsorgsrationalitet är mottagarens strategier, och det känns som ett fräscht inslag att Ingvad berikat diskussionen med ett så inspirerande material om detta maktspel.

Stina Johansson

Uppgifter till texten OMSORG OCH RELATIONER

5. Vad bygger Bengt Ingvads doktorsavhandling i första hand på? A En grundlig genomgång av omsorgslitteratur. B Ett omfattande undersökningsmaterial. C En bearbetning av tidigare genomförda avhandlingar. D Ett teoretiskt grundarbete på psykologisk nivå.	7. Enligt texten har synen på emotioner i omsorgsarbetet förändrats på senare år. Hur har fokus förflyttats? A Från individen till arbetsuppgiften. B Från vårdtagaren till vårdgivaren. C Från förutsättningarna till resultaten. D Från det naturliga till det konstruerade.
6. Vilken brist ser textförfattaren i avhandlingens beskrivning av hur vårdgivare och vårdtagare uppfattar vårdsituationen? A Att de två parternas uppfattningar enbart analyseras utifrån ett maktperspektiv. B Att uppfattningarna ses som mindre viktiga än det faktiska samspelet parterna emellan. C Att de två parternas uppfattningar inte värderas på samma grunder. D Att frågan analyseras med hjälp av föråldrade teorier.	8. Hur kan, enligt Bengt Ingvads slutsatser, förhållandet mellan de två parterna hemtjänstpersonal och äldre bäst beskrivas? A Som ett rollspel med tydliga roller. B Som en maktkamp med bara vinnare. C Som ett ojämnt men ömsesidigt beroende. D Som en reglerad men ändå spontan relation.

PERENNA VÄXTSLAG

Den agrara växtodlingen står i dag inför stora strategiska utmaningar. Det är naturligtvis svårt att spå om framtiden, men det torde vara ganska säkert att växtodlingen måste räkna med att framgent ge hög arealavkastning med minskad energiåtgång och mindre miljöbelastning i form av t.ex. näringsämnesläckage. Den måste också räkna med att kunna producera nya och mer specialiserade kvaliteter i olika grödor.

Odlingssystemet är i hög grad avgörande för energiåtgång och miljöpåverkan. Dagens system med uteslutande ettåriga grödor i t.ex. stråsäd, oljevaxter och trindsäd är energikrävande genom årligen återkommande sådd och plöjning. Dessa system ger också avsevärda läckage av växtnäring, som i stället för att komma grödorna till del belastar den omgivande miljön. Trots omfattande forskning och kunskaper på området har ingen påtaglig minskning av läckaget av växtnäring kunnat noteras.

En introduktion av perenna grödor som ersättare för årliga stråsädes-, oljeväxt- och trindsädesgrödor skulle spara energi och minska läckaget av växtnäring genom mindre plöjning och sådd. Insådd av t.ex. en perenn oljeväxt i vårstråsäd skulle också reducera läckaget av näring från stråsäden, då oljeväxten genom sin tillväxt tar upp näringsämnen efter skörden av stråsäden. Oljeväxten övervintrar och skördas året därpå. Sådana odlingssystem medför också en stabilisering av det ekosystem som grödan utgör, vilket liksom i vallodlingen kan förväntas medföra mindre växtskyddsproblem, bättre kväveutnyttjande och en ackumulering av kol.

Genom domesticeringsprocessen, som skapade våra kulturväxter, eliminerades helt och hållet gener för flerårighet i de växtslag som är ettåriga. Nya fleråriga grödor kan skapas antingen genom att tillföra de existerande ettåriga grödorna gener för flerårighet eller genom att på nytt domesticera lämpliga vilda fleråriga arter. Den senare strategin är intressant genom att många kulturväxtegenskaper såsom dråsfasthet och olika kvaliteter är enkelt nedärvda och bestäms av enstaka gener, medan flerårighet och livscykelns anpassning till olika odlingssystem bestäms av många gener. De senare egenskaperna är därigenom mycket svårare att hantera i växtförädling. Det torde alltså i många fall vara lättare att domesticera nya kulturväxter än att anpassa redan existerande till de helt nya odlingssystemen. Den moderna gentekniken skulle kunna bidra på ett konkret sätt till domesticeringsprojekt av detta slag.

Växtodlingen i de industrialiserade länderna har i en situation av höga arealskördar och låga världsmarknadspri- ser letat efter alternativa produkter. Produktion av energi och industriella råvaror skulle kunna ta avsevärda arealer i anspråk. Oljevaxter för produktion av specialkvaliteter av fett, som kan ersätta petroleumråvaror i kemisk-teknisk industri, är ett attraktivt alternativ då vi här har en förnyelsebar råvarukälla som inte bidrar till att höja koldioxidhalten i atmosfären. Om nya oljekvaliteter skall tillföras i oljevaxterna är det en stor fördel om även nya arter kan inför-

ras. Principen ”en art per kvalitet” har fördelar i hela produktionskedjan från växtförädlingsarbetet, där risken för inkorsningar av annan kvalitet elimineras, till utsädesproduktion, handel och industrihantering, där risker för inblandning och förväxling reduceras.

En helt ny typ av oljeväxt skulle kunna domesticeras ur den vilda fältkrassing, *Lepidium campestre*. Den har en utmärkt agronomisk planttyp med förgreningar endast i övre delen av den upprätta stjälken, en vinterhärdighet långt bättre än höstrybsen, en lämplig fröstorlek och en hög fröavkastning. Självbefruktning är en annan stor fördel i ett domesticeringsprojekt, då den möjliggör enkel renodling av införda nya egenskaper. Den vårgroende tvååriga livscykeln är väl anpassad till ett miljövänligt odlingssystem med insådd i vårstråsäd. Försök med insådd i vårkorn, som gjordes i Ultuna i mitten av 90-talet, gav lovande resultat. Det som fattas för att *L. campestre* skulle vara en användbar oljeväxt är framför allt dråsfasthet, men också högre oljehalt och industriellt användbar specialkvalitet. Arten i sig har en oljekvalitet som påminner om linoljans. Flerårigheten finns hos den mycket närstående arten *L. hirtum*. En sådan här oljeväxt skulle vara starkt energibesparande och skulle hjälpa till att reducera läckaget av växtnäring. Dessutom skulle den genom införandet av nya oljekvaliteter kunna öppna nya marknader för oljeväxtodlingen.

Bland vetets korsbara släktingar finns många olika perenna arter inom t.ex. släktena *Thinopyrum* och *Leymus*. Man har framställt nya polyploida arter som förenar vete- genom med genom från dessa båda släkten. Många av dessa är perenna. De har en förmåga att mot slutet av säsongen bestocka sig på nytt och övervintra med de nya skotten. Då de är korsningar med vilda arter har de en del ur odlings- synpunkt negativa egenskaper. De kan vara både svårtröskade och dråsningsbenägna och har ofta ett långt, vekt strå. Mognaden är ofta ojämn och bakkingskvaliteten varierar. Denna typ av perenna veten har funnits sedan ett halvsekel och var periodvis i odling på vissa håll i Sovjetunionen. En utveckling av denna typ av nya veten, genom ett systematiskt förädlingsarbete kopplat till utvecklingen av odlingssystemet, skulle kunna skapa förutsättningar för en ny, miljövänligare veteodling med en bättre drivmedels- ekonomi. Till en början skulle ansträngningarna kunna koncentreras på att få fram en fungerande odling av perennt fodervete. Det är också möjligt att förena denna typ av vete med speciella industriella stärkelsekvaliteter.

De här skisserade idéerna om utveckling av perenna växtslag bryter med en jordbrukspraxis som är lika gammal som jordbruket självt. Det är naturligtvis ett långsiktigt utvecklingsarbete som kommer att ta lång tid och som ställer många frågor. Utvecklingen av nytt perennt odlingsmaterial måste gå parallellt med utveckling av de nya odlingssystemen. Med nytt odlingsmaterial och nya odlingssystem måste naturligtvis växtskyddsfrågorna fokuseras på ett nytt sätt. Växtnärings- och jordbearbetningsaspekterna

måste också tas in i bilden.

Det torde inte vara möjligt eller kanske inte ens önskvärt att ersätta alla årliga grödor med perenna. En flexibilitet i planeringen av växtföljder kräver både perenna och årliga grödor. En satsning på utvecklingsarbete av perenna grödor och nya odlingsystem skulle emellertid på sikt helt säkert kunna bidra till att lösa en del av de strategiska problemen i växtodlingen i de industrialiserade länderna i dag tvingas ta ställning till.

Arnulf Merker

anuell = årlig

perenn = flerårig

domesticering = förändring av växters eller djurs egenskaper som anpassar dem till människans behov

dråsfasthet = att frö eller kärnor inte ramlar ur frukter eller blomställningar vid mognad

polyploid = som har en mångfald av kromosomuppsättningar

Uppgifter till texten PERENNA VÄXTSLAG

9. Vilken faktor försvårar, enligt texten, arbetet med att göra befintliga ettåriga växter till fleråriga? A Antalet nya önskvärda egenskaper. B Antalet arter som måste utprovas. C Antalet nya nödvändiga odlingsystem. D Antalet gener som måste förändras. 10. Vad är, enligt texten, ett centralt problem i samband med odlingen av ettåriga växtslag? A Stor åtgång av odlingsareal. B Stor åtgång av utsäde. C Stor åtgång av tillförda gener. D Stor åtgång av energi.	11. Enligt textförfattaren torde intresset för storskalig odling av oljeväxter komma att öka. Vad är det som gör just oljeväxter intressanta? A Oljeväxter är fleråriga och kan ge relativt stora skördar räknat per arealenhet. B Oljeväxter kan av miljöskäl komma att bli starkt efterfrågade som råvara. C Odlingen av oljeväxter kan med fördel bedrivas enligt principen ”en art per kvalitet”. D Odlingen av oljeväxter kräver minimal närings-tillförsel efter sådden. 12. Vilket är huvudsyftet med texten? A Att ifrågasätta en vetenskaplig tradition. B Att undersöka förslag från olika forskare. C Att formulera en lösning på ett problem. D Att utvärdera en ny jordbruksmarknad.

VAD ÄR STAD OCH VAD ÄR LAND?

Frågan om vad landsbygd egentligen är kan tyckas överflödig. För en lekman förefaller det självklart. Ändå har frågan ägnats mycket tid och kraft. Många landsbygdsforskare och en hel del urbanforskare har behandlat skillnaderna mellan stad och land eller mellan urbant och ruralt. Äldre bidrag till diskussionen strävar ofta efter att finna indikatorer som kan användas för en klassificering. Denna tradition är fortfarande väl företrädd i litteraturen, men har under 1900-talets sista decennier ifrågasatts. Under inflytande av de vidare idéströmningarna inom samhällsvetenskaperna har många forskare lagt vikt vid hur själva klassificeringen påverkas av våra på förhand formade föreställningar om hur världen är beskaffad. Stad och land har allt oftare setts som sociala representationer istället för autonoma studieobjekt.

Statistiska centralbyråns (SCB) officiella tätortskriterium – ”hussamlingar med minst 200 invånare, såvida avståndet mellan husen normalt icke överskrider 200 meter” (Statistiska centralbyrån, 1962) – kan exemplifiera ett försök att göra en distinktion mellan stad och land. En sammanställning av officiella gränsdragningar ger vid handen att många länders uppgivna urbaniseringsgrader baseras på liknande kriterier, även om det postulerade antalet invånare varierar stort. Kategorin land har närmast karaktären av en restpost, det som blir över när tätorterna avgränsats. I Sverige benämns den med officiell terminologi ”glesbygd”. Begreppet glesbygd ger dock ofta något annorlunda associationer än SCB:s definition förutsätter. Tankarna går gärna till de s.k. skogslänen, men med denna officiella avgränsning likställs öde fjälltrakter med områden i storstädernas omedelbara närhet. Eftersom dessutom fler sätt att åtskilja stad och land kommer att diskuteras i det följande används i stället de mera generella begreppen land och landsbygd.

För svensk del har landets tätorter avgränsats och skilts från omgivande landsbygder i enlighet med ovanstående officiella kriterium, i stort sett vart femte år sedan år 1960. Mot bakgrund av den möda som ligger bakom detta arbete är kategorierna anmärkningsvärt sällan använda. Den avgränsning som planerades till år 1985 slopades t.o.m. med hänvisning till det obetydliga behovet. Exempelvis används som regel andra definitioner i olika typer av planering. Landsbygdsstöd utgör ett belysande fall. Det riktas enligt 1994 års förordning, till synes något oprecist, till ”stora sammanhängande områden med gles bebyggelse och långa avstånd till större orter, sysselsättning och service” (Glesbygdsverket 1997). I plan- och bygglagstiftningen finns bl.a. begreppen ”sammanhållen bebyggelse” och ”samlad bebyggelse” som betecknar kommunernas varierande möjligheter att planera. Dessa begrepp ges emellertid inte heller några precisa definitioner. ”Samlad bebyggelse” är en bebyggelsegrupp om minst 10–20 hus. ”Sammanhållen bebyggelse” är bebyggelse som kräver kommunala insatser. Vad detta konkret innebär lämnas till respektive kommun att tolka.

Den definition som SCB använde för att avgränsa tätorter från deras omgivningar före år 1960 var inte lika precis som den nuvarande och omfattade något annorlunda kriterier. De 200 invånarna skulle bo i en stadslik omgivning och blott en mindre del av dem fick idka jordbruk för att deras agglomeration skulle ta sig igenom nålsögat. Där emot fanns inte något mer specificerat täthetskrav. En sådan definition medgav naturligtvis ganska stort svängrum i det praktiska genomförandet, i synnerhet som det genomfördes lokalt av landets pastorsämbeten. Kanske kan de objektivt mätbara faktorerna som kom att gälla fr.o.m. år 1960 ses som ett uttryck av den tidens anda – den kvantitativa revolutionen. Med fastställandet av ett täthetskrav tycks man närmast ha eftersträvat en precisering och systematisering av den äldre definitionen. Gränsvärdena var naturligtvis ändå diskutabla.

Bland de ivrigaste förespråkarna för ett täthetskriterium fanns vid denna tid dåvarande uppsalaprofessorn i kulturgeografi, Gerd Enequist. I en uppsats från år 1950 pekade hon på ett ”missförhållande” i den äldre definitionens sätt att fungera. Utifrån den gjordes nämligen avgränsningar som upptog platser med så gles bebyggelse ”att man har svårt att hitta dessa orter i fält”. Hon hävdade att ett täthetskriterium skulle kunna bidra till ett avhjäljande av den otillfredsställande situationen. Med referens till sina samtida svenska kollegor Hans W:son Ahlmann och William William-Olsson argumenterade Enequist för att en plats, för att passera som tätort, inte bara borde uppvisa ett minsta antal invånare, utan också en tydlig inre differentiering.

Den definition som till sist fastställdes och som alltså gällt alltsedan år 1960 omfattar just de två kriterier som Enequist diskuterar, täthet och storlek, även om hon hade föredragit andra gränsvärden. Det jag vill fästa uppmärksamhet på här är dock främst hennes sätt att besvara frågan i uppsatsens titel: ”Vad är en tätort?”. För Enequist var en tätort kort sagt det hon i fält uppfattade som en tätort. Hennes uppsats handlar egentligen snarare om nästa steg – hur tätorterna konsekvent kan skiljas ut från sina kringliggande omland. Antagligen är detta ett omöjligt projekt. Åtminstone framstår den nuvarande definitionen i detta avseende som misslyckad, vilket framgår av skrivningen att avståndet mellan husen *normalt* inte får överskrida 200 meter.

Att denna brasklapp – ordet ”normalt” – förts in i ordalydelsen sammanhänger med de problem man haft vid tillämpningen av kriteriet. Redan när de nuvarande kriterierna användes för första gången, i anslutning till Folk- och bostadsräkningen 1960, nödgades man nämligen göra avkall på 200-metersregeln ”där bebyggelsens karaktär så påkalla[de], nämligen då i små orter ingen tydlig tätortskärna (centrum, city) framträd[de]...” (Statistiska centralbyrån 1962). Såväl Enequists resonemang som detta förbehåll illustrerar väl en kritisk observation, nämligen att det i fall som dessa, snarare än att *definiera* tätorten (och närmast som en bieffekt, dess omgivande landsbygd), handlar om att systematiskt ringa in de områden som redan på

förhand anses hemmahörande i respektive kategori. En sådan tolkning placerar också planeringslagstiftningens olika oprecisa formuleringar i ett förklarande sken. Planeringen riktar sig mot olika företeelser i fält vars utbredning och karaktär varierar så mycket att de inte på något precist sätt kan fångas i en rigid universell definition.

Likaväl som planeringsorganens och Statistiska centralbyråns definitionsförsök drabbas också vetenskapssamhällets ansträngningar att fastställa begreppen av kriti-

ken att de snarare fungerar som sätt att uttrycka, än att definiera, stad och land. Det återspeglas i att definitionsförslagen kommit att utgöra en till synes ändlös följetong i den vetenskapliga debatten om lands- (eller stads-)bygden. Inte sällan är vetenskapsvärldens förslag till avgränsningskriterier mer lika SCB:s äldre officiella definitionsätt än dagens, i så måtto att de omfattar fler aspekter än de fysisk-demografiska.

Jan Amcoff

Uppgifter till texten

VAD ÄR STAD OCH VAD ÄR LAND?

13. **Textförfattaren diskuterar SCB:s nuvarande definition av en tätort i relation till motsvarande definitioner som tillämpas i andra länder. Vilken är hans slutsats?**
- A Att det råder så stora skillnader mellan definitionerna att det inte är meningsfullt att göra jämförelser.
- B Att definitionerna har flera gemensamma drag men är inbördes olika i ett visst avseende.
- C Att den svenska definitionen förefaller ha utgjort en förlaga till dem som används utomlands.
- D Att de utländska definitionerna är lika varandra men däremot skiljer sig från den svenska.
14. **På vilket sätt skilde sig SCB:s tidigare definition av en tätort från den nuvarande, enligt texten?**
- A Den saknade föreskrift om hur koncentrerad bebyggelsen måste vara för att utgöra en tätort.
- B Den var mera detaljerad och mindre flexibel vad gäller gränsen för befolkningens storlek.
- C Den syftade främst till att göra det möjligt att avgränsa tätorterna från omgivande landsbygd.
- D Den var främst en teoretisk konstruktion och inte avsedd att tillämpas praktiskt ute i landet.
15. **Vad var enligt texten huvudinnehållet i professor Enequists kritik av SCB:s tidigare kriterier för definition av en tätort?**
- A Att det var mycket svårt att skilja vissa stadslika och icke stadslika tätorter från varandra.
- B Att vissa ortsområden som enligt kriterierna var tätorter knappast framstod som sådana i verkligheten.
- C Att den befintliga bebyggelsens utseende och struktur ibland fick omotiverat stor betydelse.
- D Att invånarnas sysselsättning ibland fick avgöra huruvida ett område skulle definieras som tätort.
16. **Var återfinns, att döma av texten, den mest utförliga och tillämpbara definitionen av vad som är en tätort?**
- A I SCB:s officiella tätortskriterium.
- B I plan- och bygglagstiftningen.
- C I folk- och bostadsräkningar före 1960.
- D I reglerna för fördelning av landsbygdstöd.

KÖN, KLASS OCH KIRURGI

Gerd Lindgrens bok *Doktorer, systrar och flickor*, som kom ut 1992, förändrade mitt sätt att se sjukhusvärlden. Plötsligt såg jag läkarna, sköterskorna och undersköterskorna som aktörer – var de befann sig i rummet och hur de agerade mot varandra. Det fanns oskrivna lagar för hur de olika personalkategorierna skulle uppträda och det fanns mycket bestämda, men osynliga regler för vilken plats män respektive kvinnor skulle inta för att kunna inordnas i organisationen. Kön och klass – kring de begreppen rör sig maktbalansen i den hierarkiska sjukhusvärlden. Det var fascinerande att plötsligt se sin vanliga miljö med nya ögon.

Nu har Gerd Lindgren följt upp sin tidigare studie i boken *Kön, klass och kirurgi*. Hon har valt att studera en kirurgklinik på ett mindre sjukhus, eftersom den verksamheten har varit typiskt manlig. Eftersom organisationsförändringarna avlöst varandra under 90-talet vill Gerd Lindgren undersöka om den gamla strukturen har förändrats med avseende också på kön och klass – har klyftorna minskat mellan de olika personalgrupperna? Kan man tala om en ökad jämställdhet?

Ingen av de intervjuade kan egentligen precisera vad den nya arbetsorganisationen innebär, de antar att ”någon däruppe på landstinget” har bestämt hur det ska vara, och att det går ut på att spara pengar åt staten. De knotar men jobbar på i en allt magrare organisation. Gerd Lindgren betonar att många av de förändringar som genomförts egentligen är avsedda att öka samarbetet mellan olika personalkategorier och att ge patienten ökad kontinuitet i kontakten med sina vårdare. Tyvärr har detta kombinerats med indragning av personal, vilket fått ödesdigra konsekvenser både för personal och patienter.

Nå – hur har jämställdheten klarat sig i de nya organisationerna? Asymmetrin finns kvar, det vill säga män värderas högre än kvinnor. Gerd Lindgren talar, liksom i sin tidigare bok, om rummets och situationens betydelse för hur människor agerar. På rondens bemöter man varandra annorlunda än på tu man hand vid fikabordet. Mannen i grupp handlar ofta homosocialt och agerar efter gamla givna mönster, där kvinnor är avvikande. Men ensam med den kvinnliga kirurgen kan han inse hennes lika värde. Och den kvinnliga kirurg som säger sig aldrig ha problem med att vara kvinna i ett mansdominerat yrke har funnit sig i spelreglerna. Om hon är tyst och tjänstvillig och betraktas som en ”pärla” skapar hon givetvis inga problem. Hon kan förvånat utbrista: ”Nej, jag har då aldrig märkt att jag behandlas annorlunda för att jag är kvinna!” Betraktar hon sig som likvärdig däremot och hävdar att hon också vill utföra spännande operationer, har åsikter om schemaläggning och vill tävla med männen på deras villkor blir hon ansedd som besvärlig av männen och aningslös av kvinnorna.

Gerd Lindgren menar att det så småningom kan bli en självklarhet att kvinnor har samma värde som män – vi är bara inte där än. Men varje gång någon kvinna bryter mot de dolda reglerna eller en man tror på jämställdhet har något positivt hänt. Ju oftare det händer, desto snabbare bryts

genusordningen.

Hur har det gått med klasskillnaderna? De nya organisatoriska förändringarna har visserligen medfört ett gränsöverskridande av tidigare klassgränser, något som vi kan tycka är positivt. Men förändringen har styrts uppifrån och i syfte att spara pengar, och den enskilda människan har inte kunnat påverka sin situation. På papperet arbetar läkare, sjuksköterska och undersköterska i team runt patienten.

Klassgränserna har suddats ut. Men kirurgerna tycker att det stjälar tid från operationer att sitta i möten och diskutera omvårdnad. Och Gerd Lindgren ifrågasätter om teamet i praktiken tar till vara undersköterskornas åsikter. Sannolikt inte. Sjuksköterskorna är de som håller samman teamet – de kallas nu inte för ”systrar” utan för ”medarbetare” av författaren och de har tagit över en del av både läkarnas och undersköterskornas uppgifter. På det sättet har sjuksköterskorna blivit vinnare i de nya organisationerna, men också de som förlorat mest. Deras arbetsbörda är orimlig och Gerd Lindgren är inte förvånad över läkares och sjuksköterskors massflykt från sjukvården.

Kirurgkliniken då? Kommer den fortfarande att vara en arbetsplats för män som väljer in andra manliga kirurger som sina adepter? Här finner Gerd Lindgren ett paradigmskifte som gör det troligt att kvinnor kommer att bli insläppta – åtminstone till de mindre sjukhusens kirurgkliniker.

Den nya tekniken skapar nämligen en kader med unga kirurger, ”nintendokirurgerna”, som har fått andra kunskaper. De har inget behov av att bli upplärda av äldre kirurger ute i landsorten, de söker sig till universitetskliniker, ja de har till och med ett annat språk än de seniora kollegerna. Resignerat kan dessa då acceptera kvinnliga kirurger som sina arbetskamrater.

Boken är en blandning av å ena sidan vetenskaplig avhandling, där författaren jämför sina teorier med andra verk i den sociologiska litteraturen, och å andra sidan en engagerad debattbok med personliga åsikter framförda i ofta målade beskrivningar.

I början av boken ger därför författaren en läsanvisning, så att den läsare som inte är intresserad av de teoretiska avsnitten lätt kan hoppa över till de beskrivande delarna.

Också den här boken har lärt mig se skeenden som jag annars inte skulle ha upptäckt. Den är dessutom läsvärd därför att den ger en så nyanserad beskrivning av hur människan är, tänker och handlar. Det finns inga absoluta sanningar – det beror på de ramar en människa just befinner sig i hur hon agerar. Ingår kvinnor och män i blandade grupper kanske de ser fakta på ett annat sätt än om de befinner sig i enkönad grupp. Omedvetet anpassar man sig till den roll man för ögonblicket fått.

Kön, klass och kirurgi ger många nycklar till varför sjukvårdspersonal mår dåligt i dag. Jag hoppas att Gerd Lindgren återkommer med nya studier om 10 år och om 20 år. Då skulle vi bättre kunna förstå hur organisationen påverkar människan och människan påverkar organisationen.

Uppgifter till texten **KÖN, KLASS OCH KIRURGI**

17. **Hur kan Gerd Lindgrens arbetssätt bäst beskrivas, att döma av texten?**
- A Hon beskriver sjukvården inifrån, på grundval av sin egen yrkesroll.
 - B Hon utgår från andras teorier som hon överfört till svenska förhållanden.
 - C Hon har intervjuat sjukvårdspersonal och tillfört egna reflektioner.
 - D Hon visar genom egna visioner hur den framtida vården kan se ut.
18. **Vilken är en av de viktigaste insikter som textförfattaren fått vid läsningen av Gerd Lindgrens nya bok?**
- A Att det är positivt för både kvinnor och män att jämställdheten sätts på prov.
 - B Att det är situationen som ofta styr människors handlande.
 - C Att det är arbetsuppgifterna i vården som indirekt får personalen att må dåligt.
 - D Att det är varje individs ansvar att utnyttja sitt handlingsutrymme.
19. **Vilken roll kan "nintendokirurgerna" spela för jämställdhetsarbetet, enligt texten?**
- A Deras attityd till jämställdhet är sannolikt mera positiv, och de kan utan problem arbeta i könsblandade grupper.
 - B Deras nya språkbruk och attityd speglar en ny tid som inte ser till kön utan endast till kompetens.
 - C Deras nya kunskaper gör dem mindre beroende av att tas upp i en gammal hierarki, vilket öppnar vägen för nya grupper som kvinnor.
 - D Deras intåg på kirurgklinikerna kommer att påskynda en förnygring av läkarkåren, och på sikt även en könsutjämning.
20. **Hur kan man utifrån texten bäst beskriva Gerd Lindgrens bok *Kön, klass och kirurgi*?**
- A En opartisk utvärdering.
 - B En uppföljande undersökning.
 - C Ett kritiskt förändringsförslag.
 - D Ett visionärt dokument.